

ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی در قامت قاعدهٔ آمره بین‌المللی در پرتو گزارش‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل دربارهٔ قاعدهٔ آمره

اکبر زارع*

صابر نیاورانی**

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۱/۲۹

چکیده

جامعهٔ بین‌المللی برخی قواعد حقوق بین‌الملل، از جمله منع شکنجه و نسل‌کشی را به عنوان قاعدهٔ آمره بین‌المللی شناسایی کرده و هر توافق معارض با آن را باطل و بی‌اثر شمرده و هر فعل مغایر با این قواعد را جنایت قلمداد کرده است. باین‌حال، حقوق بین‌الملل کماکان مبتنی بر منافع و ارادهٔ دولت‌هاست. از این‌رو، جامعهٔ بین‌المللی نه‌تنها از تعیین مصادیق، بلکه از تعریف بی‌ابهام و دقیق قواعد آمره نیز باز مانده است. مسلم است که هنوز یک سلسله اوامر و نواهی بین‌المللی وجود دارند که به عنوان یک قاعدهٔ آمره بین‌المللی اعلام نشده‌اند، ولی اوصاف و ویژگی‌های قاعدهٔ آمره بین‌المللی را دارند و با معیارهای آن نیز منطبق‌اند که یکی از آنها ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی است. وجه مشترک قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی با قواعدی، از قبیل منع شکنجه، در این است که تمامی آنها اعمال شنیعی را منع کرده‌اند که وجدان انسانی تحمل رخ دادن آنها را ندارد. بر این اساس، مقاله حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا می‌توان مدعی اعتلای قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به مرتبه قاعدهٔ آمره شد؟ در حال حاضر، قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به صراحت به عنوان قاعدهٔ آمره شناسایی نشده است، ولی منطبق بر معیارها و همچنین ویژگی‌ها قاعدهٔ آمره بین‌المللی به نحو مندرج در کمیسیون حقوق بین‌الملل در سال ۲۰۱۷ است.

کلید واژگان:

ارزش‌ها و منافع جامعهٔ بین‌المللی، جرایم جنگی، قاعدهٔ آمره، ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی.

* دانش‌آموخته دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

akbarzare1365@yahoo.com

** استادیار، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول)

sabberniavarani@gmail.com

مقدمه

«قواعد آمره بین‌المللی» پاسدار ارزش‌هایی است که جامعه بین‌المللی هویت خود را در آنها یافته است.^۲ این قواعد که در مقابل «قواعد تکمیلی»^۳ قرار دارد، نمایانگر نظم حقوقی در این جامعه است. از همین رو، طی مواد ۴۰ تا ۴۱ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی،^۴ به آثار و نتایج خاص نقض این قواعد توجهی ویژه شده و مسئولیت بین‌المللی ناشی از آن مشدده تلقی شده است.^۵

از زمان ظهور مفهوم قاعده آمره در حقوق بین‌الملل^۶ تا به امروز، مباحث زیادی پیرامون آن مطرح شده و جامعه بین‌المللی نه تنها از تعیین مصادیق^۷ بلکه از تعریف خالی از ابهام و دقیق قواعد آمره باز مانده است.^۸ به همین دلیل، موضوع قواعد آمره از سال ۲۰۱۵ در دستور کار

1. Jus cogens.

۲. فلسفی، هدایت الله، *حقوق بین‌الملل معاهدات*، تهران: نشر نو، ۱۳۷۹، ص ۳۰۴.

3. Jus dispositivum.

4. ILC, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, UN Doc. (A/56/10), 2001, Articles 40-41.

با این توضیح که این طرح «در کنار تعهدات عادی و تعهدات عام‌الشمول دولت‌ها، ماده ۴۰ طرح مسئولیت دولت، از نقض شدید تعهدات ناشی از قواعد آمره حقوق بین‌الملل نیز سخن به میان آورده است که در ماده ۴۱ خود برای کشورها تکالیف ایجابی و سلبی در واکنش به این‌گونه نقض تعهد در نظر گرفته است». نک: رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین و همکاران، *تأملی بر وضعیت حقوقی دولت‌ها در استناد به مسئولیت بین‌المللی دولت با تأکید بر قضیه صید نهنگ (استرالیا علیه ژاپن)*، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره نهم، ۱۳۹۶، شماره ۲، ص ۱۵۱.

۵. نک: رنجبریان، امیرحسین، *پویایی حقوق بین‌الملل و پایایی شکنجه*، فصلنامه حقوق، دوره ۳۸، ۱۳۸۷، شماره ۱، صص ۲۱۵-۲۱۱.

۶. در ادبیات مربوطه ظهور این مفهوم را می‌توان در مقاله آلفرد وردروس با عنوان «معاهدات ممنوعه در حقوق بین‌الملل: شرحی بر گزارش پروفسور گارنر در خصوص حقوق معاهدات» نسبت داد. نک:

Verdross, Alfred, "Forbidden Treaties in International Law: Comments on Professor Garner's Report on "The Law of Treaties", *American Journal of International Law*, Vol. 31, No. 4, 1937, pp 571-577.

7. M. Cherif Bassiouni, "International Crimes: Jus Cogens and Obligatio Erga Omnes", *Law and Contemporary Problems*, Vol. 59, No. 4, 1996, p 67. Electronic copy is available at: <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=lcp> (Last visited 13 December 2018).

در فارسی از جمله نک: هدایتی، وحید، *قاعده‌ی آمره: مفهوم، ماهیت و چالش احراز*، اندیشمندان حقوق، ۱۳۹۴، شماره ۷، ص ۵.

۸. موسوی، سید فضل‌الله و خلف رضایی، قواعد آمره بین‌الملل: تکامل یا تحول در منابع حقوق بین‌الملل (با بررسی تطبیقی نظام‌های حقوق ملی)، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ششم، ۱۳۹۴، شماره ۱، ص ۳۷۰.

کمیسیون حقوق بین‌الملل (از این پس «کمیسیون») قرار گرفته و مخبر این کمیسیون تاکنون چهار گزارش در سال‌های ۲۰۱۶،^۱ ۲۰۱۷،^۲ ۲۰۱۸^۳ و ۲۰۱۹^۴ تهیه کرده و طی آنها به ترتیب به حوزه شمول قواعد آمره، ماهیت عمومی قواعد آمره، معیارهای تشخیص، آثار این قواعد و مصادیق شناخته‌شده و محتمل قواعد آمره پرداخته است که از این پس به ترتیب با عنوان «گزارش اول»، «گزارش دوم»، «گزارش سوم» و «گزارش چهارم» از آنها یاد خواهد شد.

تاکنون قواعد ناظر بر ممنوعیت شکنجه، دزدی دریایی، برده‌داری و آپارتاید به عنوان قاعده آمره پذیرفته شده‌اند.^۵ وجه مشترک تمامی این اعمال شنیع بودن آنهاست. اما هنوز اعمالی وجود دارند که به‌رغم وجوه اشتراک آنها با اعمال یادشده به لحاظ شنیع بودن، به طور رسمی به عنوان قاعده آمره بین‌المللی مورد شناسایی قرار نگرفته‌اند. از جمله این اعمال می‌توان به استفاده از سلاح‌های شیمیایی و قاعده منع استفاده از آن اشاره کرد.^۶

در این مقاله بدون آنکه با خیالی آسوده داد سخن از آمره بودن قاعده منع سلاح‌های شیمیایی دهیم،^۷ با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر گزارش دوم به این پرسش

1. ILC, First report on *jus cogens*, 2016, A/CN.4/693 (hereinafter "ILC First report).
2. ILC, Second report on *jus cogens*, 2017, A/CN.4/706 (hereinafter "ILC Second report).
3. ILC, Third report on peremptory norms of general international law (*jus cogens*), 2018, A/CN.4/714 (hereinafter "ILC Third report).
4. ILC, Fourth report on peremptory norms of general international law (*jus cogens*), 2019, A/CN.4/727 (hereinafter "ILC Fourth report).
5. See for example: Brownlie, Ian, *Principles of Public International Law*, Oxford: Clarendon Press, 3d ed, 1979, p 513.

در فارسی نک: فلسفی، هدایت الله، *صلح جاویدان و حکومت قانون*، تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۹۰، ص ۵۲۰.

۶. برخی از صاحب‌نظران قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی را قاعده آمره بین‌المللی قلمداد کرده و بنابراین، مسئولیت دولت عراق در استفاده از این سلاح را مسئولیتی در برابر جامعه بین‌المللی در کلیت آن دانسته‌اند. نک: زمانی، سید قاسم، **تلازم میان مسئولیت دولت و فرد در قبال جنایات بین‌المللی در جنگ شیمیایی عراق علیه ایران**، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۶، ص ۱۴۶. همچنین نویسنده دیگر با مورد کاوی استفاده از سلاح شیمیایی در کشور سوریه به ارزیابی قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان قاعده آمره پرداخته است. لکن مقاله مورد اشاره پیش از انتشار گزارش‌های کمیسیون در مورد قاعده آمره منتشر شده است. نک:

Hyun, Charles, "The Prohibition Of Chemical Weapons: Moving Toward Jus Cogens Status", *Southern California Law Review*, Vol. 88, 2015, pp 1463-1492.

۷. شایان ذکر اینکه هر قاعده مهم و یا حتی ضروری و سلب ناشدنی نمی‌تواند عنوان آمره به خود بگیرد. نک: Simma, B, *From Bilateralism to Community Interest*, General Course on Public International Law, vol. 250, 1994, p 288. →

اساسی پاسخ خواهیم داد که آیا قاعده ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی تبدیل به قاعده آمره شده یا حداقل به درجه‌ای از اهمیت رسیده است که بتوان احکام حاکم بر قواعد آمره از جمله مسئولیت بین‌المللی مشدده ناشی از نقض قواعد آمره بین‌المللی را بر آن بار کرد؟ اجمالاً می‌توان گفت این قاعده منطبق با معیارها و اوصاف قاعده آمره به نحو مندرج در گزارش دوم است و بنابراین راه برای اعلام این قاعده به عنوان قاعده آمره هموار شده است.

برای پاسخ به این پرسش، ابتدا نگاهی اجمالی به «روند شکل‌گیری گزارش‌های مخبر کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد قواعد آمره بین‌المللی» خواهیم داشت و سپس به تحلیل «قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی و معیارهای قاعده آمره بین‌المللی» خواهیم پرداخت و در نهایت «اوصاف و ویژگی‌های قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان قاعده آمره» مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۱. روند شکل‌گیری گزارش‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد قواعد آمره بین‌المللی

کمیسیون بر اساس پیشنهاد آندریاس جاکوویچس^۱ در سال ۲۰۱۴، گنجانند موضوع قواعد آمره را در دستور کار خود قرار داد.^۲ به دنبال توجه مجمع عمومی سازمان ملل متحد به گنجانند این موضوع در دستور کار کمیسیون،^۳ کمیسیون در سال ۲۰۱۵ تصمیم گرفت این موضوع را در دستور کار جاری خود قرار دهد و گزارشگر ویژه‌ای را بدین منظور منصوب کند. این گزارشگر اولین گزارش خود را تهیه کرد و در اختیار کمیسیون قرار داد. کمیسیون در سال ۲۰۱۶ گزارش اول را بررسی کرد^۴ و تصمیم به ارجاع پیش‌نویس تهیه‌شده به کمیته نگارش

→ در فارسی نک: گلنون مایکل، پوچی قاعده آمره در حقوق بین‌الملل، ترجمه صابر نیاورانی، مجله تحقیقات حقوقی، ۱۳۸۸، شماره ۴۹، صص ۵۷۲-۵۵۵.

1. ILC, *International Law Commission Yearbook*, Vol. II (Part One), A/CN.4/454, 1993. at p. 213.

2. United Nations, Report of the on the Work of its Sixty-Sixth Session (5 May-6 June and 7 July-8 August 2014), Official Records of the General Assembly, Sixty-Ninth Session, Supplement No. 10 (A/69/10), 2014, para 268.

3. United Nations, General Assembly resolution 69/118 of 10 December 2014, 2014, para 8.

4. See: United Nations, Report of the Commission on the work of its sixty-seventh session, Official Records of the General Assembly, Seventieth Session, Supplement No. 10(A/70/10), 2017, para 286.

گرفت.^۱ متعاقب این امر، کمیسیون در سال ۲۰۱۷ به بررسی گزارش دوم گزارشگر ویژه در خصوص قاعدهٔ آمره پرداخت که در واقع مباحث مطرح در این مقاله مبتنی بر نتایج حاصل از این گزارش است.^۲ گزارشگر ویژه در این گزارش اقدام به مشخص کردن معیارهای لازم برای تشخیص قواعد آمره کرده است. گزارش سوم، به بررسی آثار حقوقی مترتب بر قواعد آمره اختصاص داده شده و در سال ۲۰۱۸ در کمیسیون مورد بررسی قرار گرفته است. در گزارش چهارم به فهرستی از قواعد آمره اشاره شده است.

در انتهای هر یک از گزارش‌های کمیسیون «طرح مواد»^۳ حاصله منعکس شده است که از این میان، ماده سه مندرج در گزارش اول با عنوان «ماهیت کلی قواعد آمره»^۴ و مواد چهار تا نه که موضوع گزارش دوم‌اند، در ما نحن فیه حائز اهمیت‌اند. اما از میان مواد منعکس در گزارش دوم، مادهٔ چهار با عنوان «معیارهای قاعدهٔ آمره»^۵ در این مقاله بیشتر مورد توجه بوده است.

شایان ذکر است، معیارهای مندرج در مادهٔ چهار، در واقع همان مواردی‌اند که در بند ۱ ماده سه و ذیل عنوان ماهیت کلی قواعد آمره بین‌المللی ذکر شده‌اند. بنابراین، نیازی به تفکیک ماهیت کلی قواعد آمره از معیارهای لازم برای شکلی‌گیری آن نیست؛ زیرا ماهیت کلی این قواعد، در واقع، در معیارهای آن مستتر است. تفکیک و تمایز بین عناصر تشکیل‌دهندهٔ ماهیت کلی قواعد آمره و معیارهای آن در گزارش دوم چنین توجیه شده است که «عناصر مندرج در بند دوم ماده سه ناظر بر اوصاف قاعدهٔ آمره هستند، ولی معیارهای یا ملاک‌های قواعد آمره اشاره به عناصری دارد که وجود آنها لازمهٔ شناسایی یک قاعده یا اصل به عنوان قاعدهٔ آمره است».^۶ در مقالهٔ حاضر، به منظور اثبات آمریت قاعدهٔ منع سلاح‌های شیمیایی ابتدا به انطباق این قاعده با عناصر معیارهای قاعدهٔ آمره مندرج در ماده چهار، مبادرت خواهیم کرد و بعد از آن به انطباق قاعدهٔ آمره با عناصر مندرج در بند دوم مادهٔ سه خواهیم پرداخت.

1. See: Ibid, para 100.

2. A/CN.4/706.

شایان ذکر است، افزون بر این گزارش که در واقع گویای دکتین اخیر در این مورد است، برای شناساندن قواعد آمره آثار در خور توجهی از جمله به زبان فارسی نگاشته شده است که به فراخور نیاز در مقاله مورد اشاره و استناد قرار خواهند گرفت.

3. Draft conclusion.

4. ILC, First report, p 45.

5. ILC, Second report, p 45.

6. ILC, Second report, pp 15-16, para 31.

۲. قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی و معیارهای قاعده آمره بین‌المللی

مراد از معیار قاعده آمره آن عناصری است که وجود آنها در یک قاعده لازمه شناسایی آن قاعده به عنوان قاعده آمره بین‌المللی است. اما فرایند احراز آمره بودن یک قاعده دشوار است.^۱ حقیقت مطلب آن است که معیار واحدی را نمی‌توان یافت که بتوان با اعمال آن بر یک قاعده اعلام کرد که آن قاعده یک قاعده آمره بین‌المللی است.^۲ با این حال، همان‌طور که در گزارش دوم قید شده است،^۳ معیارهای مندرج در ماده ۵۳ «کنوانسیون ۱۹۶۹ وین راجع به حقوق معاهدات»^۴ (از این پس «کنوانسیون حقوق معاهدات») معیار و ملاک مناسبی برای ارزیابی ظهور قاعده آمره است و دیوان‌های بین‌المللی همواره برای احراز آمره بودن یک قاعده به این ماده اشاره کرده^۵ و صاحب‌نظران نیز به هنگام اشاره به آمریت یک قاعده این ماده را نقطه عزیمت خود قرار داده‌اند.^۶ گرچه در این ماده تصریح شده است که این ماده قاعده آمره را از منظر کنوانسیون حقوق معاهدات تعریف می‌کند، تعریف مندرج در این ماده به عنوان تعریف عمومی قاعده آمره پذیرفته شده است.^۷

بر اساس این ماده و همچنین ماده چهار گزارش دوم، دو معیار برای تشخیص یک هنجار به عنوان قاعده آمره بین‌المللی وجود دارد: نخست اینکه هنجار مورد ارزیابی در زمره قواعد حقوق بین‌الملل عام باشد و دوم، به عنوان قاعده‌ای پذیرفته و شناخته شده باشد که تراضی برخلاف آن مجاز نیست.^۸ بر این اساس، نخستین ملاک برای تشخیص یک هنجار به عنوان قاعده آمره بین‌المللی آن است که قاعده مورد ارزیابی در زمره قواعد حقوق بین‌الملل عام باشد.^۹ این نکته به صراحت در

1. Ibid.

2. See ILC, *Yearbook of the International Law Commission*, New York: UN, Vol. 2 Part II, chapter II, section C, para 2, 1966.

3. ILC, Second report, p16, para 32.

4. United Nations, Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May 1969, United Nations, Treaty Series, vol. 1155, 1969, p 331.

5. See, for example, ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, ICJ Reports 1996, para. 83; ICTY, *Prosecutor v. Jelisić*, Case No. IT-95-10-T, 14 December 1999, para. 60.

6. See, for example, Sévrine, Knuchel, *Jus Cogens: Identification and Enforcement of Peremptory Norms*, Zurich: Schulthess, 2015, p 19.

7. Thomas Weatherall, *Jus Cogens: International Law and Social Contract*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, p 6.

8. ILC, Second report, p 19, para 39.

۹. مراد از حقوق بین‌الملل عام در ما نحن فيه آن دسته از قواعدی است که بر عموم جامعه بین‌المللی و به طور یکسان قابل اعمال باشند. نک: ←

متن ماده ۵۳ کنوانسیون تصریح و در شرح و تفسیر این ماده^۱ تکرار شده است. معیار نخست قواعد آمره ناظر بر گستره اعمال آنهاست.^۲ مفهوم حقوق بین‌الملل عام به عنوان یک معیار، خالی از ابهام نیست. کمیسیون در این راستا، در گزارشی که در مورد تکرر در حقوق بین‌الملل منتشر کرد، اعلام نمود: «هیچ تعریفی از حقوق بین‌الملل عام وجود ندارد که مورد پذیرش همگان باشد».^۳ باین حال، گزارش دوم با استناد به رویه و ادبیات موجود و برخی از آرای دیوان، درصدد رفع این اشکال برآمده و تمایز بین قواعد خاص حاکم بر روابط دولت‌ها و قواعد عام حاکم بر جامعه بین‌المللی را پذیرفته است.^۴

وفق گزارش دوم، معاهدات قانون‌ساز، قواعد عرفی بین‌المللی و اصول کلی را می‌توان به عنوان مصادیق قواعد حقوق بین‌الملل عام و خاستگاه قواعد آمره بین‌المللی قلمداد کرد.^۵ در گزارش دوم، قواعد حقوق بین‌الملل عرفی بارزترین جلوه هنجارهای حقوق بین‌الملل عام قلمداد شده است.^۶ در همین راستا، بسیاری از صاحب‌نظران قواعد حقوق بین‌الملل عرفی را رایج‌ترین منبع ظهور قواعد آمره می‌دانند.^۷ به عبارت دیگر، قواعد حقوق بین‌الملل عرفی مصداق هنجارهای حقوق بین‌الملل عام در معنی مورد نظر ماده ۵۳ است.^۸ در اینجا در مقام اشاره به یکی از خاستگاه‌های قواعد آمره هستیم و تا زمانی که شناسایی و پذیرش به قاعده عرفی ملحق نشود، امکان تبدیل و اعتلای آن به مرتبه قواعد آمره منتفی است. امروزه، عرفی بودن قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی محل هیچ تردیدی نیست^۹ و بنابراین، این قاعده می‌تواند این

←ICJ, North Sea Continental Shelf, Judgment, I.C.J. Reports 1969, p 3, para 63; ICJ, 1997, Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment, I.C.J. Reports 1997, p 76, para. 132.

1. See, for example, See I.L.C., 1966, Yearbook of the International Law Commission, New York: UN, vol. Part II, chapter II, section C, para 2.

2. ILC, 2017, Second report on jus cogens, A/CN.4/706, p 21, para 42.

3. Yearbook of the International Law Commission, 2006, vol. II, Part Two, chap. XII, sect. D.2, para. (10), footnote 976. The Study Group pointed out, rather, that the meaning of the term was context-specific.

4. ILC, Second report, pp 20-21.

5. ILC, Second report, pp 19-31, paras 40-59.

6. ILC, Second report, p 21, paras 43.

7. See, Sévrine, Knuchel, 2015, Jus Cogens: Identification and Enforcement of Peremptory Norms, Zurich: Schulthess, p 86.

8. ILC, Second report, p 24, paras 47.

9. See: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule74. (Last visited February 2019).

معیار را پشت سر گذاشته، در راستای اعتلای جایگاه خود به سوی عالی‌ترین مرتبه در نظام حقوقی بین‌المللی گام بردارد.

صرف‌نظر از مباحثی که پیرامون تعلق قواعد معاهداتی به حوزه حقوق بین‌الملل عام مطرح است،^۱ بر اساس گزارش دوم، «مقررات ناشی از معاهدات، فی‌نفسه در زمرهٔ مصادیق هنجارهای حقوق بین‌الملل عام نیستند. باین‌حال، مقررات مندرج در معاهدات می‌توانند منعکس‌کنندهٔ قواعد حقوق بین‌الملل عام باشند».^۲ وفق گزارش موصوف، معاهداتی که بیانگر قواعد عرفی بوده یا منجر به تبلور قواعد عرفی در حال ظهور می‌شوند، از این جمله‌اند.

قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی تاکنون در چندین سند، از جمله اعلامیه ۲۹ ژوئیه ۱۸۹۹ کنفرانس لاهه، مورد توجه قرار گرفته است.^۳ اما از میان اسناد متعدد، «پروتکل ۱۷ ژوئن ۱۹۲۵ دربارهٔ منع استعمال گازهای خفه‌کننده، سمی و شبیه آن»^۴ (از این پس «پروتکل ۱۹۲۵ ژنو») و «کنوانسیون منع گسترش، تولید، انباشت و کاربرد سلاح‌های شیمیایی و انهدام آنها»^۵ (از این پس «کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی») به عنوان مهم‌ترین اسناد موجود در این زمینه خودنمایی می‌کنند.

تا سال ۱۹۳۹، پروتکل ۱۹۲۵ ژنو توسط ۳۲ کشور تصویب شد، ولی اکنون ۱۴۲ کشور^۶ به آن پیوسته‌اند. در مورد کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی نیز باید گفت که در حال حاضر ۱۹۳ کشور^۷ به آن متعهدند و بنابراین اکثر کشورها عضو این دو سند مهم دایر بر منع سلاح‌های شیمیایی هستند. بنابراین، قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی از این حیث نیز در شمار قواعد حقوق

۱. اکثر صاحب‌نظران چنین جایگاهی را برای معاهدات قائل نیستند، ولی در مقابل برخی چنین جایگاه و ظرفیتی را برای معاهدات بین‌المللی قائل هستند. در این خصوص نک:

Tunkin, Grigory, "Is General International Law Customary Law Only?", *European Journal of International Law*, Vol. 4, 1993, pp 534-541; Orakhelashvili, Alexander, *Peremptory Norms in International Law*, New York: Oxford University Press, 2006, 2006, p 113.

2. ILC, Second Report, p 31, para 59.

۳. نک: اردلان، اسعد، **سلاح‌های شیمیایی و حقوق بین‌الملل**، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و چهارم، ۱۳۸۹، شماره ۴، صص ۱۰۱۲-۹۲۱.

4. The 1925 Geneva Gas Protocol.

5. United Nations, Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction, Treaty Series, vol. 1975, p. 45.

6. <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/280?OpenDocument>. (Last visited 7 March, 2019).

7. <https://www.opcw.org/evolution-status-participation-convention>. (Last visited 7 March, 2019).

بین‌المللی عام قرار دارد. مراد از اشاره به تعداد عضویت کشورها در این اسناد، ملاک قرار دادن اکثریت عددی نیست، بلکه نمایاندن آن تعداد از کشورهاست که می‌توانند نشانگر جامعه بین‌المللی در کلیت آن و عمومیت قاعده باشند.

بر اساس گزارش کمیسیون، بعد احراز یک قاعده به عنوان قاعده حقوق بین‌المللی عام، گام بعدی در اثبات امره بودن یک قاعده، پذیرش و شناسایی آن قاعده به عنوان غیرقابل تخطی است.^۱ با عنایت به ویژگی مضاعف عرفی و معاهداتی قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی هم عنصر پذیرش و هم عنصر شناسایی در مورد این قاعده مصداق پیدا کرده است. از سوی دیگر، با عنایت به تعداد اعضای پروتکل ۱۹۲۵ که ۱۴۲ کشور است و تعداد کشورهای متعهد به اجرای کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی که ۱۹۳ کشور به عنوان قرینه‌ای بر پذیرش و شناسایی این قاعده از سوی جامعه بین‌المللی اند، به نظر می‌رسد بتوان به راحتی این ادعا را مطرح کرد که این شناسایی و پذیرش از سوی جامعه بین‌المللی در کلیت آن بوده است.

تخلف‌ناپذیر بودن قواعد امره به این معنی است که هرگونه تراضی به هر شکل ممکن که برخلاف قاعده امره باشد، خودبه‌خود و از ابتدا محکوم به بطلان است و هیچ‌گونه وضعیت و اثر حقوقی ایجاد نمی‌کند.^۲ وفق ماده ۲۲ کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی، کشورها حق اعمال شرط به هیچ‌یک از مقررات این کنوانسیون را ندارند و در مورد ضمایم کنوانسیون نیز این ماده مقرر می‌دارد که اعمال هر گونه شرطی مغایر با هدف و موضوع این کنوانسیون قابل پذیرش نیست.^۳ از این رو و با عنایت به عضویت اکثر کشورها در این کنوانسیون و پروتکل ۱۹۲۵ ژنو که پیش‌تر به آنها اشاره شد، جامعه بین‌المللی در کلیت آن، قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به عنوان قاعده‌ای پذیرفته است که تراضی برخلاف آن مجاز نیست.

به این ترتیب، قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی منطبق بر معیارهای قواعد امره است که در ماده چهار گزارش دوم کمیسیون به آنها اشاره شده است. اما وفق همان گزارش، قاعده امره واجد اوصافی نیز است که مربوطه به مرحله بعد از پیدایش و انطباق آن با این معیارهاست.

1. ILC, Second Report, p 32, para 61.

2. Ronald c. Slye & Beth van Schaack, *International Criminal Law: The Essentials*, New York: Kluwer Law & Business, 2009, p 96.

3. Article 22 of the Convention provides that: "The Articles of this Convention shall not be subject to reservations. The Annexes of this Convention shall not be subject to reservations incompatible with its object and purpose."

گرچه تفکیک میان این معیارها و اوصاف دشوار است، از آنجایی که در گزارش اول و دوم کمیسیون، ماهیت کلی قواعد آمره به دارا بودن آن اوصاف پیوند خورده است، در ادامه به ارزیابی انطباق قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی با آن اوصاف خواهیم پرداخت.

۳. اوصاف و ویژگی‌های قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان قاعده آمره

با عنایت به ماده سه گزارش اول پاسداری از ارزش‌های بنیادین جامعه بین‌المللی، برخورداری از جایگاه رفیع در سلسله مراتب هنجارهای حقوق بین‌الملل و قابلیت اعمال همگانی از اوصاف و ویژگی‌های قواعد آمره بین‌المللی قلمداد می‌شوند.^۱ به این ترتیب، باید دید آیا قاعده منع سلاح‌های شیمیایی واجد اوصاف مذکور است؟

۳.۱. پاسداری قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی از ارزش‌های بنیادین جامعه بین‌المللی

یکی از ویژگی‌های قاعده آمره این است که پاسدار ارزش‌های بنیادین^۲ جامعه بین‌المللی باشد.^۳ به تعبیر بهتر، قاعده حقوقی زمانی واجد این وصف خواهد بود که وجدان عمومی جامعه بین‌المللی را متوجه ارزش موضوع خود کند و در واقع حافظ ارزش‌های برتر کل جامعه بین‌المللی باشد.^۴ بر این اساس، به منظور اثبات آمره بودن قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی، باید به ارزیابی این نکته پرداخت که آیا این قاعده پاسدار ارزش‌های جامعه بین‌المللی است؟

پروتکل ۱۹۲۵ ژنو که ۱۴۲ کشور به عضویت آن در آمده‌اند، جلوه بارز توجه وجدان عمومی جامعه بین‌المللی به موضوع ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی است. در مقدمه این پروتکل آمده است:

1. ILC, Second report, p 9, para 18.

2. ILC, Second report, p 10, para 20.

۳. همچنین نک:

ICJ, Reservations to the Convention on Genocide, Advisory Opinion; ICJ Reports 1951, p. 15, at p. 23; ICJ, 2007, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, ICJ Reports, p 43.

4. Verdross, Alfred, "Jus dispositivum and Jus Cogens in International Law", *American Journal of International Law*, Vol. 60, 1966, p 58.

«استفاده از گازهای خفه‌کننده و سمی و همچنین تمامی مایعات و مواد و تجهیزات مشابه، از سوی وجدان عمومی جهان متمدن محکوم شده و برخی از قدرت‌های بزرگ نیز در جنگ‌های میان خود، استفاده از این گازها و تجهیزات را ممنوع کرده‌اند و این ممنوعیت باید به نحو فراگیر در حقوق بین‌الملل پذیرفته شود».

کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی در بند دوم مقدمه خود به تحقق بخشیدن به اهداف سازمان ملل متحد اشاره دارد و تحقق این اهداف را که ارزش‌های والای جامعه بین‌المللی در آنها مستتر است، منوط به ممنوعیت و امحای سلاح‌های شیمیایی کرده و در ادامه به محکومیت مکرر استفاده از سلاح‌های شیمیایی توسط مجمع عمومی اشاره کرده و با صحنه گذاشتن به اهداف مندرج در پروتکل ۱۹۲۵ ژنو، در واقع ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به عنوان ارزش‌های مشترک بشری پذیرفته است.

استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان چهره‌ای از استفاده از سم و مواد سمی تحت عنوان جرم جنگی، از جمله به موجب ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی جرم‌انگاری^۱ و جنایت قلمداد شده است و از این رو، از این حیث نیز می‌توان ممنوعیت آن را امره قلمداد کرد.

استفاده از این سلاح در دادگاه‌های داخلی نیز به عنوان جرم جنگی قلمداد شده است. برای مثال، «فرانس فان آنراآت»^۲ یکی از اتباع هلند که در زمینه فروش مواد شیمیایی به عراق فعالیت داشت، در دادگاه بدوی^۳ و استیناف^۴ در هلند از بابت معاونت در ارتکاب جرایم جنگی

۱. نک: عبدالمالکی، مهدی و ولی‌الله نوری، دیوان کیفری بین‌المللی، حاکمیت قانون و استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق علیه ایران، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۶، صص ۱۶۰-۱۷۵.

۲. نک: مرکز امور حقوق بین‌الملل معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری، خلاصه حکم صادره از دادگاه بخش لاهه، بخش جنایی، راجع به مصدومین شیمیایی جنگ تحمیلی (به فارسی، انگلیسی و هلندی)، مجله حقوقی، ۱۳۸۵، شماره ۳۴، صص ۴۶۲-۲۳۳. همچنین نک: زمانی، سید قاسم، تأملی بر حکم دادگاه استیناف شهر لاهه (مورخ ۹ می ۲۰۰۷) در مورد معاونت در کاربرد سلاح‌های شیمیایی توسط عراق، مجله حقوقی، ۱۳۸۶، شماره ۳۷، صص ۳۲۶-۳۱۳.

3. District Court of The Hague, Public Prosecutor v. Van Anraat, Case No. 09/751003-04, Judgment, 23 December 2005.

4. Court of Appeal of The Hague, Public Prosecutor v. Van Anraat, Case No. 2200050906 - 2, Judgment, 9 May 2007.

گناهکار شناخته شد.^۱ احکام صادره از این دو دادگاه در دیوان عالی کشور هلند^۲ و دیوان اروپایی حقوق بشر^۳ تأیید شد. دادگاه‌های مزبور منتفی بودن امکان رعایت اصل تفکیک و تحمیل درد و رنج بی‌هوده را در هنگام استفاده از این سلاح را مورد تأکید قرار داد^۴ و استفاده از آن را به عنوان جنایت جنگی قلمداد کرد.^۵ به این ترتیب، گرچه استفاده از سلاح شیمیایی در این پرونده مستقلاً به عنوان قاعده آمره شناخته نشده است، آرای صادره از دادگاه‌های هلند در مورد اتهام آقای فان آرانت به خوبی مؤید وقوع جنایت جنگی به دلیل کاربرد سلاح شیمیایی است که قواعد ناظر بر آن در زمره قواعد آمره بین‌المللی قرار دارند.

از سوی دیگر، واکنش جامعه بین‌المللی به استفاده از این سلاح به نحوی بوده که نشانگر پایمال شدن ارزشی از ارزش‌های این جامعه است. برای مثال، می‌توان به واکنش نهادین یا سازمان‌یافته و انفرادی جامعه جهانی به استفاده از سلاح‌های شیمیایی در سوریه اشاره کرد.^۶ نمونه

۱. پهلوان، عباس، **مسئولیت بین‌المللی دولت‌های کمک‌کننده به عراق در جنگ تحمیلی با تأکید بر ارسال و تجهیز تسلیحاتی شیمیایی**، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۶، ص ۳۹۶.

2. Supreme Court of The Netherlands, Public Prosecutor v. Van Anraat, Case No. 07/10742, Judgment, 30 June 2009, Summary available in English at: <https://www.rechtspraak.nl/Paginas/PageNotFound.aspx?requestUrl=https://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Hoge-Raad/Supreme-court/Summaries-of-some-important-rulings-of-the-Supreme-Court/Pages/Summary-judgment-in-Van-A-supplier-of-chemicals-to-Irak-case.aspx> (Last visited 26 February 2019).

3. European Court of Human Rights, Van Anraat v. State of The Netherlands, Application no. 65389/09, Decision on Admissibility, 6 July 2010.

۴. نک: مرکز امور حقوقی بین‌المللی ریاست جمهوری، **خلاصه حکم صادره از دادگاه بخش لاهه، بخش جنایی، راجع به مصدومین شیمیایی جنگ تحمیلی (به فارسی، انگلیسی و هلندی)**، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۸۵، شماره ۳۴، صص ۲۶۷-۲۳۳. همچنین نک: زمانی، سید قاسم، **تأملی بر حکم دادگاه استیناف شهر لاهه (مورخ ۹ می ۲۰۰۷) در مورد معاونت در کاربرد سلاح‌های شیمیایی توسط عراق**، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۸۶، شماره ۳۷، صص ۳۲۶-۳۱۳.

۵. زمانی، سید قاسم، **تلازم میان مسئولیت دولت و فرد در قبال جنایات بین‌المللی در جنگ شیمیایی عراق علیه ایران**، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۶، ص ۱۴۴.

۶. برای مطالعه گزارش‌های مربوطه نک:

https://www.opcw.org/fileadmin/OPCW/EC/86/en/ec86dg23_e_pdf (Last seen 15 July, 2019).→

بارز واکنش نهادین صدور قطعنامه شماره ۲۱۱۸^۱ در سال ۲۰۱۳ است که شورای امنیت طی آن کاربرد سلاح‌های شیمیایی را تهدیدی علیه صلح و امنیت بین‌المللی تلقی کرد. شورا در این قطعنامه، ضمن تأکید بر لزوم پاسخگو بودن مسئولین کاربرد سلاح‌های شیمیایی در سوریه، آن را «نقض شدید» حقوق بین‌الملل قلمداد کرد. به دنبال استفاده مجدد از سلاح شیمیایی در این کشور، شورا اقدام به صدور قطعنامه شماره ۲۲۰۹ در سال ۲۰۱۵^۲ کرد. با ادامه نقض قطعنامه ۲۱۱۸، این بار شورا با صدور قطعنامه ۲۲۳۵^۳ اعلام کرد که قطعاً نقض قطعنامه ۲۱۱۸ اعمال اقدامات مندرج فصل هفتم منشور را به دنبال خواهد داشت. لحن شورای امنیت و اشاره به نقض جدی حقوق بین‌الملل و همچنین قاطعیت و جدیت شورا را می‌توان واکنشی دانست که این نهاد در مواجهه با ارزش‌های بنیادین بین‌المللی اتخاذ کرده است؛ زیرا نقض ارزش‌های بنیادین جامعه بشری در خور واکنشی این چنین قاطع است؛ به ویژه آنکه در قطعنامه ۲۲۳۵ پاسخ مناسب برای نقض قطعنامه ۲۲۱۸ که در واقع تأکید مجدد بر ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی است، اقدامات مندرج در فصل هفتم قلمداد شده است. به تعبیر دیگر، این واکنش قاطع و شدید سازمان‌یافته می‌تواند حاکی از نقض یکی از ارزش‌های بنیادین جامعه بین‌المللی و دلیل مهمی بر گسترش دامنه مفهوم قاعده آمره به ممنوعیت یادشده باشد.

نظرات دولت‌ها به هنگام تصویب قطعنامه‌های یادشده نیز در همین راستا حائز اهمیت است. وجه مشترک این نظریات، واکنش قاطع و شدید نسبت به استفاده از سلاح‌های شیمیایی است. ولی در این میان، نظر نماینده دولت رواندا^۴ به دلیل تجربه این کشور در بروز فاجعه انسانی و اشاره به رنجش وجدان جامعه بین‌المللی دولت‌ها از این فاجعه انسانی حائز اهمیت و گویای این واقعیت است که ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی در واقع از ارزش‌های بنیادین جامعه بین‌المللی قلمداد می‌شود.

→ در فارسی نک: حبیبی مجنده، محمد و محمد آقایان حسینی، امکان تعقیب و به کارگیری سلاح‌های

شیمیایی در سوریه توسط دیوان بین‌المللی کیفری، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۹۸، شماره ۶۰ ص ۷۱.

1. S/RES/2118 (2013), 27 September 2013.

2. S/RES/2209 (2015), 6 March 2015.

3. S/RES/2235 (2015), 7 August 2015.

۴. برای ملاحظه نظرات دولت‌ها در مورد قطعنامه ۲۱۱۸ نک:

<https://www.un.org/press/en/2013/sc11135.doc.htm> (Last seen 15 July, 2019).

واکنش به کاربرد سلاح‌های شیمیایی در سوریه، شامل طیفی از واکنش‌های انفرادی دولت‌ها نیز می‌شود. شدت این واکنش‌ها تا جایی بود که ایالات متحده، قبل از توافق سوریه نسبت به تسلیم سلاح‌های شیمیایی اقدام نظامی را در دستور کار خود قرار داد^۱ و در پی استفاده از سلاح‌های شیمیایی در «خان شیخون» اقدام به حملهٔ موشکی به مواضع دولت سوریه در آوریل ۲۰۱۷ کرد. افزون بر این، حتی نزدیک‌ترین متحد این کشور، یعنی روسیه، این کشور را وادار کرد تا به منظور امحای سلاح‌های شیمیایی، سوریه را تحت نظارت بین‌المللی قرار دهد و به کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی بپیوندد.^۲ علاوه بر این، دبیر کل وقت سازمان ملل متحد استفاده از سلاح‌های شیمیایی را جنایت جنگی و نقض فاحش قواعد حقوق بین‌الملل عرفی قلمداد کرده است^۳ و همان لحنی را در مورد قاعدهٔ ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی به کار برده که در طرح مسئولیت دولت‌ها در مورد قواعد آمره بین‌المللی استفاده شده است.

در مجموع، می‌توان گفت واکنش‌ها به نقض قاعدهٔ ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی به نحوی بوده که تداعی گر آثار مترتب بر نقض جدی قواعد آمره، از جمله امتناع از کمک به حفظ وضعیت ناشی از نقض قواعد آمره است که بعد از گذشت حدود ۱۷ سال از انعکاس آن در طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در سال ۲۰۱۷، بار دیگر در گزارش سوم خودنمایی کرده است.^۴ به این ترتیب، می‌توان ادعا کرد منع کاربرد سلاح‌های شیمیایی از دیرباز تاکنون دغدغهٔ جامعهٔ بین‌المللی بوده و در واقع واجد وصف پاسداری از یکی از ارزش‌های بنیادین جامعهٔ بین‌المللی است که وفق گزارش اول و دوم به عنوان یکی از اوصاف قواعد آمرهٔ بین‌المللی قلمداد شده است.

۳.۲. برتری قاعدهٔ منع سلاح‌های شیمیایی نسبت به سایر قواعد در سلسله‌مراتب هنجارهای حقوق بین‌الملل

بر اساس گزارش دوم، دومین ویژگی قواعد آمره جایگاه برتر آنها در سلسله‌مراتب هنجارهای

1. See: <http://www.politico.com/story/2013/09/syria-international-response-96159.html>. (Last visited 25 February 2019).

2. See: <http://rt.com/news/lavrov-syria-chemical-weapons-handover-615>. (Last visited 25 February 2019)

3. See: <http://www.un.org/sg/spokesperson/highlights/index.asp?HighD=9/16/2013>. (Last visited 25 February 2019).

4. See: ILC, Third report on peremptory norms of general international law (jus cogens), A/CN.4/714, 2018, pp 33-40.

حقوق بین‌الملل است.^۱ در خصوص انطباق قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی بر این وصف باید گفت، برخی به صراحت اظهار داشته‌اند که قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان قاعده آمره بر تارک هنجارهای حقوق بین‌الملل تکیه زده است.^۲ افزون بر این، قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی متعلق به قواعد حقوق بشردوستانه است^۳ که دیوان بین‌المللی دادگستری در نظر مشورتی سال ۱۹۹۶ خود، آنها را غیر قابل تخطی دانسته است.^۴

گزارش چهارم نیز همین رویکرد را به نوعی نسبت به قواعد حقوق بشر دوستانه اتخاذ کرده است.^۵ بنابراین، قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان یکی از قواعد متعلق به حوزه قواعد حقوق بشردوستانه که مبتنی بر اساسی‌ترین اصول آن از اصل تفکیک است، از این نظر نسبت به سایر هنجارهای حقوق بین‌الملل برتری دارد. افزون بر این، نقض این قاعده، ممکن است منجر به تعرض به نظم عمومی بین‌المللی و تهدید صلح و امنیت بین‌المللی شود. برای مثال، در مورد استفاده سلاح‌های شیمیایی در سوریه، فرانسه تهدید به واکنش نظامی کرد.^۶

۳.۳. قابلیت اعمال همگانی قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان

قاعده آمره بین‌المللی

وفق گزارش دوم، سومین خصلت قاعده آمره آن است که بر همگان قابل اعمال باشد.^۷ منظور از قابلیت عام اعمال قواعد آمره این است که بر تمامی دولت‌ها^۸ قابل اعمال باشند. افزون بر این، رویه قضایی^۹ و همچنین آرا و نظرات صاحب‌نظران^{۱۰} مؤید لزوم عمومیت قاعده آمره است. طبعاً اثبات عمومیت در مورد آن دسته از قواعد آمره بین‌المللی که پیش از مطرح شدن به

1. ILC, Second report, p 12, para 23.

2. Hyun, Charles, Op. Cit, p 1470.

3. Rule 74 of Customary IHL under the title of "Chemical Weapons" provides that: The use of chemical weapons is prohibited. See:

https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule74. (Last visited 15 July 16, 2019).

4. ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory opinion, 1996, p 35, para 79.

5. See: ILC Fourth report, p 52.

6. See: <http://www.theguardian.com/world/2013/aug/22/france-warns-syria-response-chemical>. (Last visited 8 March 2019).

7. Universal application.

8. ILC, Second report, p 14, para 28.

9. See for example: ICJ, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment. ICJ Reports 1986, p. 14, at para. 190.

10. See, for example, Gennadii, Danilenko, *Law-Making in the International Community*, Dordrecht: MartinusNijhoff Publishers, 1993, p 211.

عنوان قاعدهٔ امره به عنوان یک قاعدهٔ قراردادی مورد پذیرش کشورها قرار گرفته بودند، چندان مشکل نیست؛ زیرا پذیرش صریح یک قاعدهٔ قراردادی این فرصت را فراهم می‌کند که تعیین عمومیت آن قاعده به سهولت امکان‌پذیر باشد.^۱ به بیان دقیق‌تر، میزان مشارکت کشورها در معاهدات متضمن یک قاعده را می‌توان در این مورد ملاک عمل قرار داد.^۲ اما میزان مشارکت کشورها در یک معاهده همواره ملاک مناسبی برای تعیین عمومیت قاعده نیست؛ زیرا بسیاری از معاهدات امکان خروج اعضا را پیش‌بینی می‌کنند یا برخی از دولت‌ها با حق شرط به آنها می‌پیوندند. اما دو سند مهم ناظر بر ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی در خصوص اثبات عمومیت داشتن قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی حائز اهمیت است. با عنایت به ممنوعیت حق شرط، وفق مادهٔ ۲۲ کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی و عضویت ۱۹۳ کشور در آن و استرداد حق شرط‌های وارد به پروتکل ۱۹۲۵ ژنو^۳ و عضویت ۱۴۲ کشور در آن می‌توان گفت، قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی واجد این وصف است. عرفی بودن این قاعده دلیل دیگری بر عمومیت این قاعده است.^۴

با عنایت به تحولات اخیر، می‌توان به خرس قاطع گفت، این قاعده که پیش از این فقط در مختصات مسلحانهٔ بین‌المللی قابلیت اجرایی داشت، امروزه در تمامی شرایط قابلیت اعمال دارد و هیچ دولتی تحت هیچ شرایط حق استفاده از این سلاح را ندارد.^۵ قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی نه تنها بر دولت‌ها، بلکه بر تمامی بازیگران عرصهٔ حقوق بین‌الملل و به بیان صریح‌تر بر روابط میان بازیگران با یکدیگر و روابط دولت‌ها با آنها و حتی با افراد نیز حاکم است. با این اوصاف، قاعدهٔ منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی واجد هر سه ویژگی قواعد امرهٔ بین‌المللی است که در بند دوم مادهٔ سه مندرج در گزارش اول کمیسیون به آنها اشاره شده است.

۱. زمانی، سید قاسم، **جایگاه قاعده امره در میان منابع حقوق بین‌الملل**، مجله حقوقی بین‌المللی، دوره شانزدهم، ۱۳۷۷، شماره ۲۲، ص ۳۲۶.

2 See: Rozakis. Ch. L., *The Concept of Jus Cogens in the Law of Treaties*, North Holland, 1976, p 67.

۳. دولت‌های متعددی به این معاهده حق شرط وارد کرده بودند. اما از سال ۱۹۷۲ به بعد بسیاری از کشورهایی که این پروتکل را با انشای حق شرط پذیرفته بودند، اقدام به مسترد کردن حق شرط خود کردند و در واقع رضایت خود مبنی بر اجرای مفاد این پروتکل را ابراز کردند. نک:

Hyun, Charles, Op. Cit. 5, p 1482.

4 See: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule74. (Last visited 25 February 2019).

۵. قابلیت اعمال ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی در پرونده تادیج مورد پذیرش قرار گرفته است. نک: ICTY, *Prosecutor v. Tadic*, Case No. IT-94-1-I, Decision on Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, October. 2, 1995, 1995, para 124.

نتیجه‌گیری

این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش بود که آیا قاعده ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی تبدیل به قاعده امره شده یا حداقل به درجه‌ای از اهمیت رسیده است که بتوان قواعد حاکم بر قواعد امره، از جمله مسئولیت بین‌المللی مشدده، را بر آن بار کرد؟ تحلیل اسناد ناظر بر قاعده ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی، نشانگر آن است که این قاعده منطبق بر معیارهایی است که مخبر کمیسیون حقوق بین‌الملل در گزارش دوم خود برای قاعده امره برشمرده است و در نتیجه از این حیث، قاعده امره بین‌المللی به شمار می‌آید. با این تحلیل که تصویب اسناد متعدد، دایر بر ممنوعیت این سلاح و ویژگی عرفی و مطلق بودن ممنوعیت این قاعده حکایت از آن دارد که این قاعده به بدنه قواعد حقوق بین‌الملل عام تعلق یافته و به عنوان یک قاعده غیرقابل تخطی، مورد پذیرش و شناسایی قرار گرفته، واجد آثار مسئولیت مشدده در حقوق مسئولیت بین‌المللی است. از سوی دیگر، اوصاف و ویژگی‌های قواعد امره حقوق بین‌الملل که در گزارش‌های کمیسیون به آنها اشاره شده، در این قاعده نمود پیدا کرده است. قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی پاسدار ارزش‌های بنیادین جامعه بین‌المللی است؛ بر تارک هرم سلسله‌مراتب حقوق بین‌الملل تکیه زده است؛ بر تمامی بازیگران عرصه حقوق بین‌الملل و در تمامی شرایط قابل اعمال است.

تحلیل عملکرد دولت‌ها چه در قالب سازمان یافته و چه در قالب واکنش انفرادی به نقض قاعده ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی در سوریه حکایت از آن دارد که در واقع دولت‌ها در واکنش به نقض این قاعده واکنشی را اتخاذ کرده‌اند که در حقوق مسئولیت بین‌المللی و طبق مواد ۴۰ تا ۴۱ طرح مسئولیت دولت‌ها به هنگام نقض جدی تعهدات عام‌الشمول ناشی از قواعد امره بین‌المللی از آنها انتظار می‌رود. به عبارت دیگر، با نقض قاعده ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی در سوریه، دولت‌ها چه در قالب سازمان یافته (ارکان سازمان ملل متحد و سایر نهادهای بین‌المللی) و چه به صورت انفرادی، در صدد پایان بخشیدن به آن و جلوگیری از تکرار وقوع آن برآمدند. قاطعیت در برابر نقض این قاعده و حتی توجه جدی به گزینه نظامی و حتی استفاده از این گزینه بعد از فاجعه «خان شیخون» می‌تواند نشانگر این باشد که در واقع قاعده‌ای نقض شده که حافظ ارزش‌های بنیادین بین‌المللی است.

تنها نکته ضعف ممکن در راستای اعلام قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان قاعده امره این است که تاکنون هیچ دادگاه بین‌المللی آن را به عنوان قاعده امره شناسایی نکرده است. اما انطباق آن با معیارهای مندرج در گزارش دوم جای هر نوع تردید را از میان برداشته و در صورتی که دادگاهی با این موضوع مواجه شود، می‌تواند به راحتی آن را به عنوان قاعده امره اعلام و آثار و احکام نقض این قواعد را بر آن بار کند. این برداشت از آنجا ناشی می‌شود که در سایر مصادیق قاعده امره، از جمله نسل‌کشی، دیوان بین‌المللی دادگستری قاعده‌ای به عنوان قاعده امره شناخته یا حداقل صفت بنیادین به آن داده است، ولی در مورد قاعده منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی تاکنون این اتفاق نیفتاده است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. فلسفی، هدایت الله، *حقوق بین‌الملل معاهدات*، تهران: نشر نو، ۱۳۷۹.
۲. فلسفی، هدایت الله، *صلح جاویدان و حکومت قانون*، تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۹۰.

مقاله

۳. اردلان، اسعد، *سلاح‌های شیمیایی و حقوق بین‌الملل*، فصلنامه سیاست خارجی، ۱۳۸۹، سال بیست و چهارم، شماره ۴.
۴. پهلوان، عباس، *مسئولیت بین‌المللی دولت‌های کمک‌کننده به عراق در جنگ تحمیلی با تأکید بر ارسال و تجهیز تسلیحاتی شیمیایی*، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، ۱۳۹۶، تهران: شهر دانش.
۵. رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین و همکاران، *تأملی بر وضعیت حقوقی دولت‌ها در استناد به مسئولیت بین‌المللی دولت با تأکید بر قضیه صید نهنگ (استرالیا علیه ژاپن)*، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۱۳۹۶، دوره نهم، شماره ۲.
۶. رنجبریان، امیرحسین، *پویایی حقوق بین‌الملل و پایایی شکنجه*، فصلنامه حقوق، ۱۳۸۷، دوره ۳۸، شماره ۱.
۷. زمانی، سید قاسم، *جایگاه قاعدهٔ آمره در میان منابع حقوق بین‌الملل*، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۷۷، دوره ۱۶، شماره ۲۲.
۸. زمانی، سید قاسم، *تأملی بر حکم دادگاه استیناف شهر لاهه (مورخ ۹ می ۲۰۰۷) در مورد معاونت در کاربرد سلاح‌های شیمیایی توسط عراق*، مجله حقوقی، ۱۳۸۶، شماره ۳۷.

۹. زمانی، سید قاسم، **تلازم میان مسئولیت دولت و فرد در قبال جنایات بین‌المللی در جنگ شیمیایی عراق علیه ایران**، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، ۱۳۹۶، تهران: شهر دانش.
۱۰. عبدالملکی، مهدی و ولی‌الله نوری، **دیوان کیفری بین‌المللی، حاکمیت قانون و استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق علیه ایران**، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی احقاق حقوق قربانیان کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ عراق با ایران در مراجع ملی و بین‌المللی، به اهتمام سید قاسم زمانی، ۱۳۹۶، تهران: شهر دانش.
۱۱. کدخدائی، عباس و عابدینی، عبدالله، **مصونیت دولت و قاعده آمره: استثنای در حال ظهور؟**، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۱۳۹۴، دوره ۴۵، شماره ۱.
۱۲. مرکز امور حقوق بین‌الملل معاونت حقوقی و مور مجلس ریاست جمهوری، **خلاصه حکم صادره از دادگاه بخش لاهه، بخش جنایی، راجع به مصدومین شیمیایی جنگ تحمیلی (به فارسی، انگلیسی و هلندی)**، مجله حقوقی، ۱۳۸۵، شماره ۳۴.
۱۳. هدایتی، وحید، **قاعده‌ی آمره: مفهوم، ماهیت و چالش احراز، اندیشمندان حقوق**، ۱۳۹۴، شماره ۷.
۱۴. حبیبی مجنده، محمد و محمد آقاییان حسینی، **امکان تعقیب و به کارگیری سلاح‌های شیمیایی در سوریه توسط دیوان بین‌المللی کیفری**، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۹۸، شماره ۶۰.
۱۵. گلنون مایکل، **پوچی قاعده آمره در حقوق بین‌الملل**، ترجمه صابر نیاورانی، مجله تحقیقات حقوقی، ۱۳۸۸، شماره ۴۹.

(ب) منابع انگلیسی

Books

16. Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1979.

17. Christófolo, E. *Solving Antinomies between Peremptory Norms in Public International Law*, Zurich: Schulthess, 2016.
18. Gennadii, D. *Law-Making in the International Community*, Dordrecht: MartinusNijhoff Publishers, 1993.
19. Orakhelashvili, A. *Peremptory Norms in International Law*, New York: Oxford University Press, 2006.
20. Slye, R & Schaack, B. *International Criminal Law: The Essentials*, New York: Kluwer Law & Business, 2009.
21. Rozakis, L. *The Concept of Jus Cogens in the Law of Treaties*, North Holland, 1976.
22. Knuchel, S. *Jus Cogens: Identification and Enforcement of Peremptory Norms*, Zurich: Schulthess, 2015.
23. Simma, B, *From Bilateralism to Community Interest, General Course on Public International Law*, vol. 250, 1994.
24. Weatherall, T. *Jus Cogens: International Law and Social Contract*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Articles

25. Charles, H. "The Prohibition of Chemical Weapons: Moving Toward Jus Cogens Status", *Southern California Law Review*, Vol. 88, 2015.
26. Bassiouni, C. "International Crimes: Jus Cogens and Obligatio Erga Omnes", *Law and Contemporary Problems*, Vol. 59, No. 4, 1996.
27. Mrázek, J. "The Ways of Identification of Jus Cogens and Invocation of International Responsibility", *International Journal for Legal Research*, Vol. 17, No. 2, 2017.
28. Grigory, T. "Is General International Law Customary Law Only?" *European Journal of International Law*, vol. 4, 1993.
29. Verdross, A. "Forbidden Treaties in International Law: Comments on Professor Garner's Report on "The Law of Treaties"", *American Journal of International Law*, Vol. 31, No. 4, 1937.
30. Verdross, A, "Jus dispositum and Jus Cogens in International Law", *American Journal of International Law*, Vol. 60, 1966.

Cases

31. British Military Court, Hamburg, The Zyklon B; Case Trial Of Bruno Tesch And Two Others, Case No.9, 1946.

32. Court of Appeal of The Hague, Public Prosecutor v. Van Anraat, Case No. 2200050906 - 2, Judgment, 9 May 2007.
33. District Court of The Hague, Public Prosecutor v. Van Anraat, Case No. 09/751003-04, Judgment, 23 December 2005.
34. European Court of Human Rights, Van Anraat v. State of The Netherlands, Application no. 65389/09, Decision on Admissibility, 6 July 2010.
35. ICJ, Reservations to the Convention on Genocide, Advisory Opinion, ICJ Reports 1951.
36. ICJ, North Sea Continental Shelf, Judgment, ICJ Reports 1969.
37. ICJ, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, 1986.
38. ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 1996.
39. ICJ, Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment, ICJ Reports 1997.
40. ICJ, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, ICJ Reports, 2007.
41. ICTY, Prosecutor v. Tadic, Case No. IT-94-1-I, Decision on Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, October. 2, 1995.
42. ICTY, Prosecutor v. Jelisić, Case No. IT-95-10-T, 14 December 1999.
43. Supreme Court of The Netherlands, Public Prosecutor v. Van Anraat, Case No. 07/10742, Judgment, 30 June 2009, Summary available in English at:
<https://www.rechtspraak.nl/Paginas/PageNotFoundError.aspx?requestUrl=https://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Hoge-Raad/Supreme-court/Summaries-of-some-important-rulings-of-the-Supreme-Court/Pages/Summary-judgment-in-Van-A-supplier-of-chemicals-to-Irak-case.aspx> (Last visited 26 February 2019).

Instruments & documents

44. ILC, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, UN Doc. (A/56/10), 2001.
45. ILC, First report on jus cogens, 2016, A/CN.4/693.
46. ILC, Fourth report on peremptory norms of general international law (jus cogens), 2019, A/CN.4/727.

47. ILC, International Law Commission Yearbook, Vol. II (Part One), A/CN.4/454, 1993.
48. ILC, Second report on jus cogens, 2017, A/CN.4/706.
49. ILC, Third report on peremptory norms of general international law (jus cogens), 2018, A/CN.4/714.
50. ILC, Yearbook of the International Law Commission, New York: UN, 1966.
51. S/RES/2118 (2013), 27 September 2013.
52. S/RES/2209 (2015), 6 March 2015.
53. S/RES/2235 (2015), 7 August 2015.
54. The 1925 Geneva Gas Protocol.
55. United Nations, Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction, Treaty Series, vol. 197, 19925.
56. United Nations, General Assembly resolution 69/118 of 10 December 2014.
57. United Nations, Report of the Commission on the work of its sixty-seventh session, Official Records of the General Assembly, Seventieth Session, Supplement No. 10 (A/70/10), 2017.
58. United Nations, Report of the on the Work of its Sixty-Sixth Session (5 May-6 June and 7 July-8 August 2014), Official Records of the General Assembly, Sixty-Ninth Session, Supplement No. 10 (A/69/10).
59. United Nations, Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May 1969, United Nations, Treaty Series, vol. 1155, 1969.